

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३२८

Title वाक्यभेदवादः

Author अन्नदादेवः

Extent ८ पत्र Age

Subject ~~वाक्यभेदवादः~~ मीमांसा
न्यायवैशेषिकम्

वाक्यभेदः

८

४

४३२९
८५८

वाक्यभेदवादः

धनुस्

४३२९
८५८

वाक्यशब्दवाच

कैक

श्रीगणेशायनमः ॥ अर्थकथं सर्वत्रैव प्राप्ते कोदेशेनानेकविधानेऽने कोदेशेनैकविधानेपावाक्यभेदप्रसक्तिः ॥ विधे
रावयेति चेत्तस्यैव कथमिति विवेचनीयं ॥ न द्विविधिर्भावनात्येन साक्षात् संबध्यते ॥ भावनाद्वारेणानुत्पत्त्यसकलकार
कान्वयो वाच्यः ॥ तस्याश्रयविधीयमानाया रवानूद्यमानाया अपि सकलकारकान्वययोग्यत्वाविशेषाच्च का
नूद्यमानभावनाद्वारेणानुत्पत्त्यापि विधेरनेककारकान्वयोनिरूपयितुं ॥ एतावत्कारकान्वितयाग
भावनाविधिरपि प्रवर्ततेति ॥ अथ शाब्दबोधवेलायां विशिष्टभावनातिषपत्वेनावगतोपिविधिप्रवर्तप्र
वर्तनास्वाभाव्यात्प्राप्ताप्रविवेकेन गुरोषु प्रवर्तको वाच्यः परस्परनिरयेतेषु च प्रवर्तयन्नावर्ततेति चेत्तत्र
सुप्रधानयातोषु तदंगेषु चानेकेषु प्रवर्तितं न युक्तं ॥ तेषु प्रधानविधेरनावृत्तिवदेनेकेषु पि गुरोषु तां जनयतो
विधेरनावत्पुपपत्तेः ॥ न च प्रधानविधिर्नैव प्रधानेष्टांगेषु वा प्रवर्तकः विशिष्टभावनाविधिकल्पित

राम
१

विशेषाविधिभिरेवतेषुप्रयत्नजननादितिवाच्यं प्रधातानामां चानुष्ठापकविध्यांतरकल्पनावश्यं
वेष्टुतातां प्रधानोत्पत्तिविधीनां प्राविधीनामेवलाघवेनानुष्ठापकत्वकल्पनापत्तेः नचैतदिति एक।
विविप्रयोऽप्यत्वाभावेकमकल्पनानापत्तेः। अथापाततोविशिष्टभावान्वितप्रवर्तनागोचरेशाब्दे
धेज्ञातेपिनतत्रैवविधेः पार्थवसानां गोदेशेनगुणविधिप्रतीतिमंतरेणागुणानां पातात्वा सिद्धेः। अतोपचां
कुर्यात्तदनेनेतिचचनव्यक्त्याश्रयणेनैवविधेः पार्थवपातवाच्यं तत्रैवदेशवचनव्यक्त्याश्रयणेनगुणांतरविधे
भवेदेवविध्यावतिशिनचेतनकलंजं मत्तयेदित्यादिसुविध्यर्थविर्ययं न बोधयितुं पत्रलजं मत्तयेदिनि
संज्ञान्वितविधनुवादवच्यपातकुर्यादितिपाताच्चनप्रवर्तनानुवादेऽस्तिगुणस्यविधायकाभावेनवि
धनुपपत्तेः। अप्येतदोषपाहारापयोयागस्तमनेनगुणेनकुर्यादितिवचनव्यक्त्याश्रयणेनगुणाविधानमु

नामधे

२

येतगुराणंनरविधौनमविधौचेदशवचनवात्रंतराप्रपरादिध्यावन्नितिचेतनभावनायाऽपि विधेयकोटिज्ञेये
तस्याऽनेकगुराविशिष्टायाविधौनयसंभवेनविधानावृत्तेः॥अथविधिभावनयोरेकप्रत्ययप्रमियाद्यत्वेनगुरा
न्वितविधिप्रतिपादनापतद्यत्वेयत्वेलेलिङ्गुच्चारितेभावनयाविधेयत्वप्रतीतिर्नितरीयकतयाजायनेवस्तुतो
भावनानुवाद्येवेतिचेतनात्तामेवंअनुवाद्यायाऽपिभावनयागुराद्वयेनतंत्रसंबंधसंभवेभावनोदोरेणच
विधेरपितंत्रसंबंधसंभवेनैवकस्यचिदाद्यनिसंभवः॥नचयाजयेयाधिकारोत्तंयागस्यगुराफलाभ्यांतंत्रसंबंध
रवेहायिवेह्यंप्रसज्येत॥भावनयाऽप्येवैरूपेणानेककारकाचयसद्वत्त्वस्यतत्रैवामिपुनैस्तत्त्वात्॥अनेकग
रान्वयेवैरूपस्यानाशयत्वाच्चास्यादेनत॥विधिःसर्वत्रकयोश्चिदुद्देशविधेययोःसंबंधविधेतेतत्रभावन
याऽप्यप्राप्नोतस्याःफलसंबंधविधेतेतस्याःप्राप्नोतद्वारकमन्ययोःकयोश्चित्संबंधविधेतेएकस्यचसंब

गम
२

धिनोद्दाम्यप्रतिसंबंधिम्प्राप्तसंबंधमेदोवशंवाच्यः एकस्य चरस्य रव्यद्वयानिरूपितसंयोगभेदवता एकंचसंबं
धविधेयमंगीकृत्यनिराकांक्षोविधिरयसंबंधमनावतो न शक्नोति कर्तुं। अतः पूर्वत्वान्वयेन निराकांक्षस्य पा
गस्य करणत्वाच्च पापावृत्तिवसंबंधांतरविधानापविध्यावृत्तिः स्यादेवेति चेत्तन एकस्य स्वार्थस्य षड्विधि
रेकसंबंधविधाने विध्यावृत्त्यापातात्। न चैकपदेन रत्वात् वसां तावतां संबंधानां युगपद्विधेयत्वावागमा
दनावृत्तिरिति शक्यं उक्तं तत्र संबंधाश्रयणो तावद्गुणसंबंधानामपि युगपदेव विधेयत्वावागमसंभवात्।
अथैकस्यानेकैः प्रतिसंबंधिभिः संबंधभेदे सत्यपि ते संबंधाः शाब्दबोधवेत्तायां विभिन्नरूपेण बुद्धिस्थास्त
दैवमवन्ति यदप्रतिसंबंधिता वक्ष्येदकानिरूपणमिन्नानि भवन्ति तस्यां च पागानां तत्संबंधिता वक्ष्येदकया
गत्यरूपमिदं तत्संबंधानां नैकविधिविधेयत्वं। अतएव चित्राधिकारो एकपदोपात्तयोश्चित्रत्वस्वीत्य
नमिद्विवावत्संबंधानामेक रूपेणोपस्थितानां संभवतो न विधिविधेयत्वे गुणानां संबंधिता वक्ष्येदक रूपभेदः०१

वाक्ये-

३

योः पशुयागानुवादेन विधौ वाक्यभेदेन संगच्छते तां यागानामिव चित्रत्वस्तीत्ययोः संबंधिता वक्ष्येदकस्ते ये का
भावात्। नित्रपदे याजयेत्पिबजातपुत्रत्वज्ञापकेशत्वयोर्लक्षणिकावस्थाविशेषरूपैकोनवाप्यभेदयति
ह्यः संगच्छते रतिचेतः। एवं संबंधिता वक्ष्येदकस्ते भेदेन संबंधानां विभिन्नोपस्थितिरेव वाक्यभेदेन यामिके
निवाच्यात यामवपदषु यागश्रुता सोमेनेत्यत्रेति च यश्रुत्वसोमत्वानां विधेता वक्ष्येदकानां भेदा सर्वभ्यः का
मेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यत्र च दर्शत्वपूर्णमासत्वयोर्विधेयता वक्ष्येदकयोर्भेदादष्टावुपभृतिगृह्णाति प्रयाजा
नुयाजेभ्यस्तदित्यत्रो रवेयोधाजये बार्हते रचे भवनरत्यत्र च प्रयाजत्वानुयाजत्वयोरो रवत्वयोधाजयत्वयो
श्चोदेश्यता वक्ष्येदय, योर्भेदाद्वाक्यभेदायातः। यतेषु वाक्येषु विधेयतो देश्यता वक्ष्येदकत्वेन प्रतीयमानानामिष्टि
त्वाद्विधर्माणां तदवक्ष्येदकत्वं परित्यज्य श्रुतेन कल्पितेन वा पश्यादिनोपस्थित्या गृह्णादेव तदवक्ष्येदकत्वं स्वीतस्य

तेनेरूपेणोष्णारिद्यदार्थानामेवोद्देश्यत्वाद्यं गीष्णान्नवाक्यमेव इति चेत्तानप्यारसर्वम्पः कामेभ्यो दर्शयित्वा
मासावित्यत्र कल्पितयज्यमिति यागत्वरूपेणोद्देश्यत्वात्मासयोर्विधेयत्वमंगीत्रिणेतदा कल्पितवत्त्वादियदभि
हितवस्तुत्वात् रूपेणानेकेषामपि गुरानां प्राप्तकर्मनुवादेनावधोयत्वं कुतो नोच्यते तत्पद्विद्यागत्ववस्तुत्वयो
रिति प्रसक्तत्वं। अत्रोच्यते। एकपदोपात्तानामनेकेषामुद्देश्यत्वे विधेयत्वं नानवाक्यमेव। उद्देश्यत्वविधेयत्व
वच्छेदकयोर्भेदाभावाच्च तत्र न कोपविशेषः। अतो यद्व्युत्तिवाक्यव्यतिरिक्तेषु उक्ते। दाहरतोषु द्वंद्वोपा
त्तानेकविधुद्देश्यांगीकारेणानवाक्यमेव। यद्व्युत्तिवाक्येतु रूष्णारिद्यदोपस्थापिनानामेकेन श्रुतेन पातिना
मंग्रहान्नवाक्यमेव इति। कोत्र व्यवस्थायां साधकोन्याय इति चेत् न श्रुत्या भावनाकांक्षया सर्वेषां विधेयानामुद्देश्यानां वाना
मार्थानां पारकद्वारेणान्वयो वाच्यः भावनाचैकाकरणाविधेयं कर्मचोद्देश्यमेकं वा ये सन्ते। तत्रानेकरूपावधिज्ञानामे

मितविहितत्वाच्चेत्तेकरूपावच्छिन्नतया नेकं वर्मायस्थापयन्तत्रापि प्रातिपरिकार्यतावच्छेदकाभेदप्रतीत्यनुगोधेन एवं वदेव
मेवकारकमनेकविभक्तिप्रतिपाद्यमिति न वाक्यभेदः। तच्चैवं चित्रपेत्तत्राप्येककारणद्वारेणानावृत्तएवविधिश्चित्रत्वस्त्री
त्वेविदध्यादिति न वाक्यभेदमप्याश्चित्रापदं नाम स्यादिति चेत्तदधिमाधित्यादिप्रवृत्तविधेकवाक्यतात्प्रागात्मकवाक्यभे
दमप्येनवाप्रवृत्तपारिगुधानाः स्त्रीत्वेनानूद्यचित्रत्वाविधिः प्रवृत्तयागम्यफलसंबंधविधिश्चेति अनेकसंबंधविधिनिमित्तवाक्य
भेदमप्येनवानामधेयत्वसंभवात्। यत्र नु भिन्नरूपावच्छिन्नानां भिन्नपदोपात्तानां विधेयत्वमुद्देश्यत्वं वा यस्य स ज्ञेयते। तत्र तदुक्ते
रविभक्तिप्रतिपादितानां कारणानां भेदाश्च शंभावाद्भावनापात्तावदन्ययप्रयोवृत्तकानेकाकाशोत्पाद्यपुष्टपावृत्तिः प्र ना
सज्यतरन्निमवतिचाक्यभेदः॥ यथा हि सवृद्धोपागः कर्मत्वान्वयेन निराकाशः करणत्वान्वयं नानावृत्तौ येषु भेदे एव संकट
ज्ञाभावोद्देशेन विधेयेन च कास्केतो केकेन निराकाशः प्रतीतिविधेयानरमुद्दिष्टांतरमनावृत्तानां येषु भेदरसः नुम

वसिष्ठमेतत्तन्त्रे च यावज्जीवादि विधौ जीवनादि निमित्तस्य सर्वशतपरिहाराद्युक्त्या येन पापशुभादि फलस्य चोद्देश्य
 त्वात्तयो रन्योन्यभिन्नत्वात् अभिन्नरूपावच्छिन्नत्वं तन्निमित्तपदोपात्तत्वाच्च वाक्यभेदादपत्तिः ॥ अथोक्त्यने द्वयो रन्योन्यभिन्न
 यो र्वाद्देश्यत्वे भवेद्देवतदापत्तिर्येकेन फलेनानभिज्ञेन वा नेराकांक्षेयपरानन्वयात् तन्निमित्तफलयो रन्वयप्रशेन ननु तदा
 पत्तिः ॥ निमित्तान्वयसमभूतस्यावश्यकर्तव्यता बोधस्य फलाकांक्षेतेषां सकृत्त्वेन तदनुष्ठेदसूत्रादिति तर्हि विद्वद्वाक्य
 स्थपागानुवादेन द्रव्यादे च ता विधौ वाक्यभेदापानेमाकरस्य नोपपद्यते द्वयो र्देवतयो र्वा विधौ तस्योत्पत्तिरप
 त्तिः ननु द्रव्यादेव तयो र्विधौ देवतान्वायसमभूतस्य तागकर्तव्यता बोधस्य ताज्जद्रव्याकांक्षा यो सकृत्त्वेन तदनुष्ठेदक
 त्वादिति ॥ मैवं ॥ यावज्जीववाको हि निमित्तफलानुरक्तप्रयोगविधनाद्वा जस्य वाको कर्तरूपत्वात् तदनुष्ठेदप्रयोगवि
 धानादिव संभवति वाक्यभेदयोगात् ॥ पदार्थे यादिव वाक्यस्य त्वप्रयोगविधित्वात् तत्र श्रुतयो र्द्रव्यदेवतयो र्वाक्य

ब्रह्मवत्प्रयोगानुवन्धित्वात्प्रात्यक्षानुवादकत्वेनैकगुणविधायनिराकांशेण विधिना नावृत्तेन नापरगुणविधि
संभवतीत्युभयविधौ स्यादेव वाक्यभेदः। यद्वा यावत्तीव्रवाक्येन श्रुतत्वाभिहितसंबंधपात्रं बोध्यते तत्संबंधावगता
वश्यवत्ताव्यप्यारुपयस्य हेतुता बोधकं चोत्तरं कल्प्यते विशिष्टविधौ विशेषविधिवत् भूतः प्रयमारा विधे
रुद्देश्य इयसंबंधे व्यापारभावात्तनवाक्यभेदः। यद्वा ग्रयादिवाक्ये तु इव्यदेवतयोरेक्यत्वात्तस्यैव विधेयत्वेन
निनिगमकसत्यपि सतस्मिन्नेकविधिना परविधा शेषः शक्यः। न हि नैमित्तिकत्वात्प्रात्यक्षानुवादकत्वेनैव श्रुत
इव्यदेवतयोरेकस्यापरेण विना भावोस्ति। वस्तुतस्तु इव्यदेवतयोः त्रिपान्वधित्वात्प्रात्यक्षानुवादात्तयोरेकसंबंधवि
धायनिराकांशेण विधिना नावृत्तेन नापरसंबंधो विधातुं शक्यत इति भवति तद्विधावावृत्तिर्विधेः। तथा यदिसंब
धकृत्तयोः त्रिपान्वयः स्यात्प्रात्यक्षानुवादात्तदभयसंबंधविधौ भवेद्विधाव्यावृत्तिः। न चैवमस्ति। विधयर्थात्

कर्तव्यतानि रूपिन्त्याप्यत्वात्मकमिति तत्वाश्रयस्य तीव्रतादेस्मादश्वप्यतद्वारेण विध्यर्था न्वयातनिमित्तप्र
 मारातयासिप्रसिद्धेन हि सप्तम्यादिना विधि सहोच्चारितेन स्वप्रकल्पार्थो कालिक सामानाधिकरणेन कर्तव्य
 नाप्यत्वे बोधयता समभिप्रात्यतेन कर्मणा श्रावश्य कल्पमायाद्यत इति श्रानुभववेद्यमेतत्सह देयानां तत्त
 निमित्तत्वादिनस्पविधेर्विधेयाकांक्षायां क्रियाफलसंबंध एव विधेय इति तीव्रतया पुत्रजन्मादौ निमित्तेनेति
 केदधनिधाकोनक्वापि वावय मेदः ॥ भवति च प्रात्यकर्मनुवादेनानेकगुणविधिस्थले तत्र निमित्तवत्कस्यापि
 विध्यनुवद्येदकत्वेनानेकविध्यवश्यं भावात् ॥ भवतु विधावतिलक्षणे वाक्यमेदः कर्तव्यत्वेतद्वैषम्यादृशिष
 कर्मविध्याश्रयणं यतोनेकयद्देष्टुमत्वर्थलभ्यराण्यारो न विशिष्टकर्मविधानं श्रूयमाणं वाक्यं समाजित्यत
 इत्यथानुययस्याप्रतिगुणविशेषराविधीनामैकेषां कर्तव्यानां देमेकस्य विधिय इत्यावृत्तिकत्वनमिति ॥

ने ल

ताम
६

शोच्यतेविशिष्टविधित्वेनपर्यवसितान्भूतादाववात्प्रामाणिकतयावधारितायाविशिष्टकर्तव्यतायाःअनुपप
त्पाकत्तितानांविशेषणविधीनांसंभवतिप्रामाणिकत्वंसकृदान्मानस्यनुविधिप्रत्ययस्यतुवावार्धपर्यवसा
नात्प्रागावन्तिकल्प्यमानानिष्प्रामाणितयानप्रमाराकोटोतिविशतदतिमैवंविश्रुतिनायजेतश्रुत्वेणाव
धतीत्यादावपर्यवसितश्रुताथांस्त्याकल्प्यमानत्वाकिमयददवादिपुदवत्प्रातेऽग्रेऽप्यप्राशसेत्यादी
नामनेकेषामेकरूपशेषान्वहायाणांश्रवणान्यथानुपपत्त्यातनुर्वशेषित्यादेःकल्प्यमानावन्तिवञ्चेकोदे
शेनविध्यर्हानेकश्रवणीयन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानायाविध्याद्यादत्तेःप्रमाराकोटिभिरेवसंभवात्॥त्रा
व्येतेचानेकवाक्यद्वारापतनुस्तिरिहोषद्वानेकीगुणविधानापतत्रेणविधिरन्मायतदतिवक्तुंएवंवासकड
श्चर्यमारास्यतनुरित्यादेर्मत्रत्ववदसरुदुश्चार्यमारास्यविधिप्रत्ययस्यब्राह्मणत्वात्स्थक्यतेवेत्यान्भीवोव

गकमे

९

तुंततुत्वदमिमनविशेषरावधीनां अस्मातेषु भागः स्यादिति न्यायेनोहादिवनेषु मंत्रब्राह्मणान्यतस्त्वनिवृत्तौ सत्यां वेदत्व
निवृत्तेरवश्यंभावात् मंत्रब्राह्मणयोर्वेदतामधेयमिति शास्त्रेण साक्ष्यप्राविधात् लोचनेन च वेदत्वस्य तदुच्यतस्त्वद्या
पत्यावगतेरिति मेवं ॥ युक्तं तावद्विष्मजितद्विधादौ स्वर्गकामादिपदकत्वेन विष्मजितायागेनेयं भावयेदिति श्रुति
वाक्यमित्यर्थस्य तेन विनागत्वं तस्य संभवात् ॥ युक्तं च तदुत्पादेन बन्धकत्वेन विभज्यमानसांकाक्षत्वाभावेन भि
न्नवाक्यतया निरख्यीतानां कयापि कृतपाप्येकवाक्यतामनिर्वहतां याते अग्रे अयाशयेत्यादीनां आत्मात
स्यान्यथा तु यद्यमानस्य तत्र दृष्टे तत्वात् ॥ यत्र त्वापातते भिन्नवाक्यत्वनिर्णये षि स्वार्थविवक्षा पूर्वकत्वा
भरिण्यकार्यं स्वीकरोते कवाक्यतां कल्पितुं शक्नोति तत्र नेवा तु संभवात् साक्षात्प्राप्यनिकत्वेन ॥ यद्यार्धमंतर्वेदमिने
सुधं वहिर्वेदीति ॥ यद्वा ते पादिवाक्यस्य तेन विभज्यमानसांकाक्षतयेकैवाक्यतयेव प्रतीयमानानां स्वा
यां ॥

स
स

स
स

विवक्षामंतरेण विविध विषयतया संभवदेकवाक्यत्वात्तानां पदानां भिन्नवाक्यत्वात्पादकवध्यावृत्तिवत्त्वनंतकेवलमर्थाप-
त्यनुद्देशेनाप्रामाणिकं प्रत्युतैकवाक्यतागोचरप्रत्यक्षेण व्युत्पन्नमपि न च प्रायारिका र्थस्वीकारे भाविनो गौरवस्य परीक्षा-
रयप्रथमवीदशाप्रामाणिकी र्थस्वीकरणमुचितमिति स्य रमाकोरवरधकाराधिकारणादौ तत्रांतरे च। ततश्च कल्प-
मानावृत्तेः प्रामाणिको निवेशा संभवस्वद्वयकतावीजमुक्तवाक्यभेदस्य न च विशिष्टकर्मविध्यता श्रयणेऽपि देवतावि-
शिष्टद्वयविध्या श्रयोत्तरेण शक्यमेकवाक्यत्वमुपपादयितुं सक्या च यात्राद्वयदेवतयोः संबंधासिद्धौ विशिष्टबुद्ध्यसं-
भवादित्यियाकरणेन मुपपादितं च भाव्यत्वं कारे॥ **ध्वनि** ता मर्यादेऽपि वाक्यभेदत्वेन व्यवहृयते प्रजातत्वं नि-
लेपवाचानुद्गारादित्यस्य पयसा नुद्गोतीत्यतः पथम्विधित्वा श्रयणे। यथा वाग्वराधिकारो पूर्वपक्षे न्यायेन।
रायेत्यस्य स्ववाक्यत्वं श्रुतभूतस्य सतः प्रकृतकृतविधेकवाक्यत्वात् श्रयणेति त्रिविधायावृत्तेरनापत्तेः। तच्चा-

श्री मांसावाद

वाक्ये

८

युवाव्यतासर्पितकस्तुनागोरवदौषत्वनिदानं द्वितीयेतु प्रतीयमानतासर्पितकत्ववाधोपि चित्तरशिवविधि
गोरवस्य वाक्यभेदतो जितुं दोषत्वसाम्यादुपचारमात्रं श्रुतवाक्ये वाक्यार्थभेदानापादकत्वात् ॥ अथा
तीक्ष्णमतेन वाक्यभेदप्रयत्नं ॥ सुखबोधायासाधनं तेन वाक्यत्वधोऽसुखं ॥ ५ ॥ इति श्री महायदेव
समुनाहते वाक्यभेदवादे ॥ श्री कृष्णविजयसते ॥

१८० वाक्ये

४३२९
रूपान्

८